

शीतयुद्धोत्तर भारत —चीन संबंधाची वाटचाल

डॉ.प्यारेलाल सूर्यवंशी. एम.ए.एम.फिल.,पीएच.डी. प्रा.राजाभाउ देशमुख कला महाविद्यालय, नांदगाव (खं)जि.अमरावती प्रा.दत्तात्रय ढवारे. एम.ए.बी.एड नेट. राज्यशास्त्र श्री तुळशीरामजी जाधव कला व विज्ञान महाविद्यालय, वाशिम.

प्रस्तावना :-

आधुनिक जगात कोणतेही राज्य एकटयाने जीवन जगू शकत नाही. सामाजिक स्वरूपाचे की सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय असो या सर्व क्षेत्रात कोणत्याही राज्यांना एकमेकाशी संबंध ठेवणे भाग पडते.अन्य राज्याशी प्रस्थापित होणा-या संबंधावरच राज्याचे स्वतःचे अस्तित्व, सुरक्षितता व प्रगती अवलंबून असते. इतर राष्ट्रांच्या संबंध निर्मितीपासून राष्ट्रीय हित साध्य करण्यासाठी परराष्ट्र धोरणाची आखणी केली जाते. परराष्ट्र धोरणाच्या माध्यमातून राष्ट्रीय उद्दिष्ट आणि राष्ट्रीय हित साध्य करण्याचा प्रयत्न केला जातो. परराष्ट्र धोरण निर्धारण करत असतांना राष्ट्रीय सत्तेचा अंदाज घ्यावा लागतो. जगातील कोणत्याही राष्ट्राला इतर राष्ट्राशी संबंध प्रस्थापित करतांना त्याविषयीची काही मुलभूत तत्वे निश्चित करावी लागतात. त्याचे एखाद्या परराष्ट्रांशी कोणत्या प्रकारचे संबंध असावेत, त्या संबंधातून कोणत्या गोष्टी साध्य करण्याचा प्रयत्न करावा आणि त्यासंबंधीचे अंतिम ध्येय कोणते असावे इत्यादी प्रश्नांसंबंधी त्यास साधक—बाधक विचार करावा लागतो.

एखाद्या राष्ट्राचे परराष्ट्रीय धोरण ठरविणे म्हणजे प्रथम त्या राष्ट्राचे हितसंबंध निश्चित करून ते साध्य करण्यासाठीचे विविध मार्ग आणि साधने यांचा आलेख मांडणे होय. बाहेरील जगाशी आपले संबंध कसे असावेत याविषयी एखाद्या स्वतंत्र राष्ट्राने घेतलेले निर्णय म्हणजे त्या राष्ट्राचे परराष्ट्र धोरण असे म्हणता येईल. ज्याप्रमाणे प्रत्येक व्यक्ती आपले हित जोपासण्याचा प्रयत्न करते त्याचप्रमाणे प्रत्येक राष्ट्राही आपल्या हिताचा विचार करूनच कार्य करते. परराष्ट्र धोरण निर्धारणात आदर्शवाद किंवा नैतिकता याला फारसे महत्व दिले जात नाही. राष्ट्रीय विकास साध्य करण्यासाठी आधुनिक काळात इतर राष्ट्रांबरोबर मैत्रीपूर्ण संबंध निर्माण करणे अत्यावश्यक झाले आहे.

भारतीय परराष्ट्र धोरणाचा विकास प्रामुख्याने तीन टप्प्यामध्ये झालेला दिसतो. यातील पहिला टप्पा १८८५ ते १९४७ म्हणजे भारताच्या स्वतंत्र्यपूर्व काळातील आहे. याला भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे परराष्ट्र धोरण असे म्हणता येईल. यानंतर १९४७ ते १९९० या काळातील म्हणजे भारताला स्वतंत्र्य मिळाल्यापासून शीतयुद्धाच्या अखेरपर्यंतच्या काळातील टप्पा हा परराष्ट्र धोरणाचा दुसरा टप्पा म्हणता येईल या टप्प्याला भारताचे शीतयुद्धकालीन परराष्ट्र धोरण म्हणता येईल किंवा नेहरूवादी परराष्ट्र धोरण असे म्हणता येईल. परराष्ट्र धोरणाचा तिसरा टप्पा म्हणजे शीतयुद्धोत्तर काळातील म्हणजे १९९१ ते आजपर्यंतच्या कालावधीतील आहे. हा शीतयुद्धोत्तर परराष्ट्र धोरणाचा टप्पा अतिशय महत्त्वाचा आहे. याला पोस्ट नेहरूवियन पॉलिसी म्हणतात. या काळात आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या प्रक्रियेने वेग धरला आणि राष्ट्रां-राष्ट्रांमध्ये आर्थिक एकीकरणाची प्रक्रिया वाढीस लागली.

भारत आणि चीनमधील संबंध हे इसवी सन पूर्व काळापासून प्रस्थापित झालेले आहेत. भारत आणि चीन या दोन राष्ट्रांना इतिहास काळापासून जोडणारा महत्त्वाचा दुवा म्हणजे बौद्ध धर्म होय. भारतातील ब्रिटिशांच्या आगमनानंतर भारत आणि चीन दरम्यान वसलेल्या तिबेट प्रंतावर १९५० मध्ये चीनने लष्करी कारवाई करून आपले नियंत्रण प्रस्थापित केले. सीमावादाच्या प्रश्नावरून भारत आणि चीन दरम्यान १९६२ मध्ये युद्ध झाले. चीन ने भारताच्या हद्दीतील लडाखचा मोठा भू-भाग गिळंकृत केला. यामुळे भारत-चीन मधील राजनैतिक संबंध १९७०-७१ पर्यंत खंडित झाले ते १९७५ मध्ये पुन्हा राजनैतिक पातळीवर प्रस्थापित झाले. १९७९ मध्ये सोव्हिएत रशियाच्या अफगाणीस्थानमधील लष्करी हस्तक्षेपानंतर आंतरराष्ट्रीय राजकारणात नवीन शीतयुद्धाला प्रारंभ झाला. अमेरिकेत रोनाल्ड रेगन यांची अध्यक्षपदावर निवड झाल्यानंतर अमेरिकेच्या दक्षिण आशियाविषयक धोरणात परिवर्तन घडून आले. अमेरिका, चीन आणि पाकिस्तान यांची एक नवीन युती आकारला आली. सन २००० मध्ये भारत-चीन संबंधाना ५० वर्षे पूर्ण झाल्याबद्दल दोन्ही देशाकडून संयुक्त कार्यक्रमामाचे आयोजन करण्यात आले.

शीतयुद्धोत्तर भारत-चीन संबंधाची वाटचाल :-

शीतयुद्धोत्तर काळात भारत-चीन संबंधात शांतता आणि सहकार्याचे एक नवीन पर्व सुरू झाले. चीनच्या भारताकडे बघण्याच्या दृष्टिकोनात परिवर्तन घडून आल्याने तसेच शीतयुद्धोत्तर काळात एकुणच चीनच्या परराष्ट्र धोरणाच्या उद्दिष्टांमध्ये परिवर्तन घडून आल्याने भारत आणि चीन यांच्यातील सहकार्याच्या नव्या पर्वाला प्रारंभ झाला. चीनचा भारतविषयक दृष्टिकोन बदलण्यास काही घडामोडी प्रामुख्याने जबाबदार होत्या त्या खालीलप्रमाणे.

१) भारत-अमेरिका संबंधातील सुधारणा:-

शीतयुद्धोत्तर काळात भारत आणि अमेरिका संबंधामध्ये घडून आलेली सुधारणा चीनच्या भारतविषयीच्या दृष्टिकोनाला प्रभावित करणारी ठरली. या काळात भारत आणि अमेरिकेतील केवळ आर्थिक आणि व्यापारी नाही तर लष्करी संबंधही सुधारले. अमेरिकेकडून भारताला होणारी मदत ही चीनला प्रति संतुलित करणारी आहे. भारत व अमेरिकादरम्यान झालेल्या अणुइंधनाच्या पुरवठ्याविषयीचा ऐतिहासिक करार वाढत्या भारत व अमेरिका सहकार्याची साक्ष देणारा आहे. चीनचे भारत आणि अमेरिका या दोन्ही राष्ट्रांसमवेत घनिष्ट आर्थिक आणि व्यापारी संबंध आहेत. भारत-चीन आणि अमेरिका यांचे दहशतवादा सारख्या काही आंतरराष्ट्रीय मुद्द्यावर एकमत आहे. भारत आणि अमेरिकेमधील वाढते संबंध हा चीनसाठी चित्तेचा देखील विषय आहे.

२) भारताची विभागीय महासत्तेची महत्वाकांक्षा :-

शीतयुद्धोत्तर काळात एक आर्थिक आणि लष्करी महासत्ता म्हणून आशिया खंडात नावारूपाला येण्यासाठी भारताचे प्रयत्न गतिमान झाले. भारताने स्वीकालेले आर्थिक उदारीकरणाचे धोरण, परकीय गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी उद्योग आणि व्यापार क्षेत्रात भारताचे सुधारलेले आर्थिक आणि व्यापारी संबंध आशियात आणि युरोपीय महासंघासारख्या व्यापार संघाबरोबर भारताचे झालेले आर्थिक आणि व्यापारी करार यातून भारताच्या आर्थिक विकासाचा चालना मिळाली. लष्करी महासत्ता म्हणून उदयाला येण्याची महत्वाकांक्षा १९९८ मध्ये पूर्ण झाली. या वर्षी भारताने ०५ पाच अणुचाचण्या करून स्वतःला अण्वस्त्रधारी राष्ट्र घोषित केले. भारताच्या अण्वस्त्रधारी राष्ट्राच्या दर्जाला अमेरिकेसारख्या महासत्तांनी तत्वतः मान्यता दिलेली नसली, तरी देखील भारताकडे अण्वस्त्रे आणि अण्वस्त्र विकासाची क्षमता असण्याची जाणीव अमेरिकेला आहे. आशिया खंडात भारताचा वाढता प्रभाव रोखणे अवघड असल्याचे चीनला समजले आहे. आताचा भारत आणि १९६२ चा भारत यामध्ये मोठे अंतर असल्याची जाणीव चीनला झाली आहे.

३) भारताचे अण्वस्त्र धोरण :-

सन १९९८ मध्ये भारताने अणुपरीक्षण करून स्वतःला अण्वस्त्रधारी राष्ट्र म्हणून घोषित केले. भारताच्या अण्वस्त्र विकासाचा उद्देश जगाला पटवून देताना भारताचे तत्कालीन संरक्षणमंत्री जॉर्ज फर्नांडिस यांनी स्पष्ट केले की भारताला सर्वाधिक धोका चीनकडून असून, चीन हा भारताचा पहिल्या क्रमांकाचा शत्रु आहे. भारताच्या या भूमिकेमुळे भारत-चीन संबंधांमध्ये तणाव निर्माण झाला. तथापि नंतर भारताचे तत्कालिन परराष्ट्रमंत्री जसवंतसिंग यांनी चीनला भेट देऊन अण्वस्त्र निर्मितीमागची भारताची भूमिका चीनला पटवून दिली. भारताचा अण्वस्त्र विकास कार्यक्रम हा केवळ आत्मसंरक्षणासाठी असून प्रथम हल्ला न करण्याच्या तत्वाशी भारत बांधील आहे.

भारताच्या अणुकराराविषयीच्या धोरणामध्ये परिवर्तन आल्याचे स्पष्ट संकेत २००५ नंतरच्या अनेक घटनांमधून मिळतात. या परिवर्तनाची मुळे भारत आणि अमेरिकेतील ऐतिहासिक अणुशक्ती करारामध्ये आहेत.

४) कारगील युद्धाप्रसंगी भारताने दाखवलेला संयम:-

१९९९ मध्ये भारताच्या कारगील क्षेत्रात पाकिस्तान कडून घुसखोरी झाल्यानंतर भारत आणि पाकिस्तानमध्ये तणाव निर्माण होऊन युद्धजन्य परिस्थिती निर्माण झाली होती या प्रसंगी जर भारत आणि पाकिस्तानमध्ये प्रत्यक्ष युद्ध झाले असते तर त्यात अण्वस्त्रांचा निश्चितच वापर झाला असता, असे युद्ध टाळावे म्हणून भारताने दाखवलेला संयम अमेरिकेप्रमाणेच चीनच्या देखील कौतुकाचा विषय बनला. चीनच्या मनात भारताविषयी आदर यामुळे वाढला.

५) पाकिस्तान – तालिबान संबंध आणि चीनची डोकेदुखी :-

सन १९९० च्या दशकात चीनच्या अंतर्गत सुरक्षेला दहशतवादाने आव्हान दिले. चीनच्या शीन शियांग प्रांतामध्ये मुस्लिम अल्पसंख्याकांनी फुटिरतावादी चळवळ सुरू केली. या फुटिरतावादी चळवळीत अफगानिस्तानमधून प्रशिक्षित झालेले अनेक मुजाहिदीन सामिल झाले. या फुटिरतावादी चळवळीला जेहादचे स्वरूप प्राप्त होऊन या क्षेत्रातला हिंसाचार वाढला. अफगानिस्तानमधील ज्या तालिबान शासनाच्या राजवटीमधून प्रशिक्षित दहशतवादी चीनमध्ये पाठविले जात होते, त्या तालिबान शासनाला पाकिस्तानचे असलेले समर्थन जगजाहीर होते. पाकिस्तानची गुप्तहेर संघटना ISI दक्षिण आशियात दहशतवाद पसरवण्यात कशा प्रकारची भूमिका पार पाडत आहे. याचीही कल्पना चीनला होती. या दहशतवादी कारवायांना समर्थन देणे पाकिस्तानने थांबवावे, यासाठी चीनकडून पाकिस्तानवर दबावही आला.

६) दहशतवादाचा सामना : भारत – चीन सहकार्यातील नवे पर्व :-

दहशतवादाच्या समस्येने भारत आणि चीनला शीतयुद्धोत्तर काळात सहकार्याचे एक नवीन व्यासपीठ मिळवून दिले आहे. चीनच्या शीन-शियांग प्रांतातील तर भारताच्या जम्मू-काश्मिर क्षेत्रातील दहशतवादी हिंसाचाराने दोन्ही राष्ट्रांची अंतर्गत सुरक्षा धोक्यात आणली आहे. चीनने दहशतवादाचा सामना करण्यासाठी रशिया आणि तीन आशियाई राष्ट्रे यांच्या प्रयत्नातून “शांघाय सहकार्य संघटना” स्थापन केली असून मध्य आशिया, रशिया आणि चीनमधील दहशतवादाचा सामना करण्यासाठी बहुपक्ष पातळीवर या संघटनेच्या माध्यमातून प्रयत्न चालू आहेत. भारत या संघटनेचा सदस्य बनल्यास जम्मू-काश्मिरसह दक्षिण आशियातील दहशतवादी कारवाईवर नियंत्रण ठेवण्यास मदत होईल. भारत आणि चीनने दहशतवादाचा सामना करण्यासाठी संयुक्त कार्यकारी गटाची स्थापना करण्याचे मान्य केले.

७) काश्मिर प्रश्नावर चीनची बदललेली भूमिका :-

शीतयुद्धोत्तर काळात काश्मिरच्या प्रश्नावर चीनने अलिप्त धोरण स्विकारलेले दिसते. काश्मिरचा प्रश्न हा भारत आणि पाकिस्तानमधील द्विपक्ष पातळीवरील प्रश्न असून त्यामध्ये तिस-या राष्ट्राची मध्यस्थी नको या भारताच्या भूमिकेशी आता चीन सहमत आहे. १९९६ मध्ये चीनचे तत्कालीन पंतप्रधान जियांग झेमेन यांनी पाकिस्तानी सिनेट समोर बोलताना सुचवले की, काश्मिरचा प्रश्न भारत – पाकिस्तान आर्थिक आणि व्यापारी सहकार्यामधला आडथळा बनायला नको. चीनच्या शीन-शियांग प्रांतातील दहशतवादी संघटनांचे आणि काश्मिरमधील दहशतवादी संघटनांचे परस्पर संबंध असून या दोन्ही प्रांतामधून

पाकिस्तानकडून प्रशिक्षित करण्यात आलेले दहशतवादी हिंसाचार घडवून आणत आहेत, जम्मू-काश्मिर मधील हिंसाचार थांबावा आणि जम्मू-काश्मिरचा प्रश्न भारत-पाकिस्तानने शांततेच्या मार्गाने वाटाघाटीने सोडवावा असे चीनचे मत आहे.

८) सीमावादावर लवचिक धोरण :-

गेल्या अनेक दशकापासून भिजत पडलेल्या भारत-चीन सीमावादाप्रकरणी चीनने लवचिक भूमिका स्विकारली आहे. भारत आणि चीनमधील सीमावाद हा युद्ध किंवा संघर्षाच्या माध्यमातून सुटनारा नाही, याची चीनला ज्ञानीव आहे. परिणामी हा प्रश्न परस्पर चर्चा आणि वाटाघाटीच्या माध्यमातून सोडवला जावा, या भारताच्या भूमिकेशी चीन सहमत आहे. भारत-चीन सीमावादाच्या प्रश्नांवर वाटाघाटीच्या माध्यमातून तोडगा काढला जावा अशा प्रकारे भारत-चीन सीमावादावर चीनने भारताशी लवचिक धोरण स्विकारले आहे कारण की, आशिया खंडातील या दोन बलाढ्य राष्ट्रांना परस्परांशी युद्ध न करता सामोपचाराणे समस्या सोडवाव्या लागतील, व्यापारी व आर्थिक संबंध अधिक दृढ करावे लागतील त्याशिवाय पर्याय नाही.

सद्य स्थितीतील भारत-चीन संबंध :-

भारत आणि चीन मधील संबंध गेल्या काही दिवसापासून विकोपाला जात आहेत. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांच्या चीनमधील दौऱ्याच्या निमित्ताने हे संबंध सुधारतील अशी आशा होती. परंतु ती फोल ठरली, भारत आणि व्हिएतनाम तसेच भारत आणि मंगोलिया यांच्यातील संबंध वाढणे चीनच्या डोळ्यात खुपणारे आहे. एकीकडे चीन भारताबरोबरचे संबंध दृढ होण्याची भाषा बोलत असतांना भारताला आणि अमेरिकेला धमकावतो आहे. दक्षिण चीन समुद्रातील बेटांच्या मालकीच्या वादात अमेरिकेने हस्तक्षेप केला असल्याने चीन नाराज आहे. भारताने अग्नी या अन्वस्त्रवाहू क्षेपणास्त्रमालिकेतील अग्नी-चार व अग्नी पाच यांची डिसेंबर व जानेवारीत यशस्वीरीत्या चाचणी घेण्यात आली अग्नी पाच हे साडेपाच हजार किलोमीटरपर्यंत मारा करू शकणारे आंतरखंडीय क्षेपणास्त्र आहे. या क्षेपणास्त्राची चाचणी भारत गेली पाच सहा वर्षांपासून करीत आहे, अशाप्रकारचे 'इंटरकॉन्टिनेंटल बॅलेस्टिक मिसाईल' प्रक्षेपित करण्याची क्षमता फक्त सहा देशांची असून त्यात भारताचा समावेश असणे, ही विशेष महत्त्वाची बाब आहे. मात्र या चाचण्यावर आक्षेप घेत चीनने भारताला आण्विक व्यापारात सहजासहजी स्थान मिळू नये आणि त्यासाठी भारताला अनुपूरवठादार गटातून बाहेर ठेवायला हवे असे चानला वाटते. भारताच्या अण्वस्त्र धोरणाला विरोध करणारा चीन पाकिस्तानच्या आण्विक कार्यक्रमाबाबत यत्किंचितही चिंता व्यक्त करत नाही. भारत आणि व्हिएतनाम मधील वाढते सहकार्य हे देखील चीनच्या नाराजीचे कारण आहे. त्यामुळे भारताला कोंडीत पकडण्याची एकही संधी चीन सोडतांना दिसत नाही.

मैत्री व्हिएतनामशी : संदेश चीनला :-

भारताने व्हिएतनामशी मैत्रीचा हात पुढे करत चीनला संदेश दिला आहे की भारत, जपान व अमेरिकेच्या संयुक्त सरावात सहभागी होण्यासाठी निघालेल्या अमेरिकी विमानवाहू जहाजांचा चिनी नौकाकडून करण्यात आलेला पाठलाग व चीनच्या दक्षिण चीनी समुद्रातील वाढत्या आक्रमकतेच्या विरोधात एकत्रित भूमिका घेण्यात आसिआनला आलेले अपयश या नुकत्याच घडलेल्या घटनांच्या पार्श्वभूमीवर व्हिएतनाम व भारत यांच्यातील वाढते सहकार्य संवेदनशील आहे. हिंदी महासागरात चिनी नौदलाच्या वाढत्या प्रभावाबरोबरच एकंदरच जागतिक राजकारणामधील विविध व्यासपीठावरून चीनकडून भारताची राजकीय कोंडी करण्याचा प्रयत्न सातत्याने होत आहे. दुसरीकडे चीनच्या प्रचंड सामर्थ्यासमोर व्हिएतनाम, फिलिपिन्स वा आग्नेय आशियामधील इतर देशांचे सामर्थ्य अगदीच तोकडे आहे. अशा वेळी व्हिएतनामशी वाढत्या लष्करी सहकार्यातून भारताकडून चीनला स्पष्ट संदेश देण्यात आला आहे. भारताच्या चीन व एकंदरच पूर्व आशियाविषयक धोरणात व्हिएतनामचे स्थान महत्वपूर्ण आहे. हिंदी महासागर असो वा मध्य आशिया असो भारताकडून चीनच्या वाढत्या आक्रमकतेस उत्तर देण्यासंदर्भातील नवे आक्रमक धोरण अंगीकारले जात आहे यात शंका नाही, अमेरिकेबरोबरील लष्करी करार वा भारताकडून उचलल्या जात असलेल्या प्रत्येक पावलाची दखल चीनकडून गंभीरपणे घेतली जात आहे. दक्षिण आशियाबरोबरच जागतिक राजकारणामधील इतर विविध व्यासपीठावरील चीनच्या या वाढत्या आक्रमकतेला पायबंद घालण्यासाठी भारत प्रयत्नशील आहेच आणि व्हिएतनामबरोबरील वाढते सहकार्य हे त्या दिशेने उचललेले योग्य पाऊल मानावयास हरकत नाही.

संदर्भ :-

- १) इंगोले, व्ही.एन./साबळे, आर.डी., भारताचे परराष्ट्र धोरण, कल्पना प्रकाशन, नांदेड. प्रथम आवृत्ती जुन १९९३
- २) डोळे, ना.य., परराष्ट्र धोरण आपले शेजारी., ग्रंथाली ज्ञानयज्ञ, मुंबई. मे २००६
- ३) देवळाणकर, शैलेंद्र., भारतीय परराष्ट्र धोरण-सातत्य आणि स्थित्यंतर, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे-२०१०
- ४) मेहत्रे, डी.एच., भारताचे परराष्ट्रीय धोरण, क्विंटिव्ह पब्लिकेशन्स, नांदेड. ऑग.२०१२
- ५) सिंहल, एस.सी., भारत की विदेश नीति. लक्ष्मी नारायण अग्रवाल, आगरा २०१३
- ६) तोडकर, बी.डी., भारत आणि दक्षिण आशियाई राष्ट्रामधील संबंध, डायमंड पब्लिकेशन्स प्रा.लि.पुणे, फेब्रु-२०१५
- ७) पाटील, वा.भा., भारताचे परराष्ट्रीय धोरण, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव. २१ एप्रिल २०१५
- ८) परळे, योगेश., दै.लोकसत्ता-मैत्री व्हिएतनामशी-संदेश चीनला., १५ जुन २०१६.
- ९) परिमल, माया सुधाकर., दै.लोकसत्ता-जागतिक पटवार भारत व चीन.,